

2756

2756

ВИДАННЯ ТОВАРИСТВА „ПРОСВІТА“

в. Одесі.

№ 1.

V

16460

Бібліотека
М. КОМАРЬ
№ 758
1596

ЗАПОРОЖСЬКІ ВОЛЬНОСТІ.

Handwritten signature

НАПИСАВ

М. Комарь.

Видано на гроші з фонду імени
Д. А. Смоленського.

1596.

ОДЕССА.

Друкарня Е. И. Фесенко, Рішельевська ул. дім власний № 49.

1907.

... ПРОВА "2756"

100

02 3

Бібліотека
М. КОМАРЬ
№ 758
1596

ПРО

ЗАПОРОЖСЬКІ ВОЛЬНОСТІ.

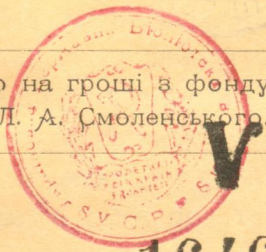
2807ч.

НАПИСАВ

М. Комарь.

Видано на гроші з фонду імени
Л. А. Смоленського.

16460

ОДЕССА.

Друкарня Е. И. Фесенко, Рішельєвська ул. дім власний № 49.

1907.

Бібліотека
М. КОМАРОВА
№ _____

Про запорожські вольності.

ак запорожці звали свої степи і всю свою землю, яку вони займали і яка була під їх прісудом. А звали вони її такъ, мабуть, через те, що на їх землі панувала справжня воля, яка тільки була коли небудь в людському товаристві: запорожці самі собі вибирали всю старшину, самі себе судили і порядкували усіма справами громадськими, воля їх була обмежена тільки тими звичаями, які виробило само запорожське товариство, тай земля їх, як побачимо, була вільною.

Отож я й маю розповідати про запорожську землю, а саме про те, як запорожці жили на своїй землі, як вони володіли нею і як живилися з неї. Тепер у нас багато балакають про так зване земельне питання, то для нас дуже цікаво знати — як на наших

степях новоросійських жили колись наші предки запорожці і як вони утратили ту землю, що вони її „своєю кровію поливали, своїми кістками городили“.

На превеликий жаль, я не можу подати повних звісток про се, бо наші історики здебільшого розповідають про військовий устрій та про військові справи запорожців, а менше всього про їх побут та про домашні розпорядки. Се сталося певне через те, що хоч між запорожцями було багато письменних людей, були навіть і такі, що знали латинську мову і всю тогочасну книжну премудрість, а проте вони не мали писаних законів, в житті своєму вони правувалися тільки своїми зпокон віку виробленими звичаями, той не засталося нам од їх таких документів, по котрім можна було-б з певністю уявити собі усі сторони запорожського побуту. Найменш од усього ми маємо звісток про земельні розпорядки у запорожців, а як для нас тепер це саме цікаве, то я посилююся зібрати і звести до гурту хоч і ті невеликі числом, аби лиш певні звістки, які маємо про се у істориків Запорожжя, переважно у Скальковського, Еварницького та Багалія.

Земля запорожська починалася від порогів дніпрових і простягалася униз по обидва береги Дніпра аж до самісінького моря. Одже грядиці Запорожжя в різні часи були не однакові. Спершу вони оселилися на острові Хортиці на Дніпрі, нижче порогів, проти теперішнього города Олександровська. Тоді власне той острів—ото і була вся земля запорожців, бо по обидва береги Дніпра—то був безлюдний степ або так зване Дике поле, степ, котрий власне нікому не належав, був нічий, що на йому тільки гарцювали хижацькі татарські орди під час їх наїздів на Україну та Польщу. Потім того, як запорожці набіралися дужчої сили, вони що далі, то все більше займали собі землі, а затим і королі польські, бажаючи підгорнути запорожців під свою владу, почали надавати їм права на землі по обидва береги Дніпра вгору і вниз. За часів Богдана Хмельницького земля запорожського війська була вже дуже велика і Богдан Хмельницький, як казали запорожці, признав за ними право на всю ту землю і видав їм грамоту або, як тоді казали, універсал. Шкода велика, що сей універсал не зберігся і не дійшов до нас в першому списку, а зостався лиш в списку, завіренному

військовим писарем. Таким побутом документ цей немає повної і нехибної певности, але ж запорожці раз-у-раз здавалися на сей документ і далше ми бачимо, що володіння запорожців було більш або менш в тих самих межах, як описано в сьому універсалі. Ось подаю коротенький витяг з сього універсала: „Богдан Хмельницький, Гетьман обох сторін Дніпра і війська Запорозького. Панам генеральній старшині, полковникам, полковій старшині, сотникам, отаманам і черні війська українського і всім, кому би об сім тепер і в потомній часи відати надлежало, об'являємо сим нашим універсалом, що Отаман Кошовий війська запорозького Дем'ян Барабаш разом з старшиною військовою і отаманами курінними положили перед нами грамоту найяснішого Короля Польского Степана Баторія в року в 1576 місяця Августа 20, на прошеніє Гетьмана Якова Богдана і Кошового Низового Запорозького війська Павлюка, в якій грамоті написано, що „Його Королевська мость, видячи козаків Запорозьких до його королевського маєстату зичливаю прихильність і рицарську відважну службу, котрою завжди вони великі сили бусурменські погромляючи,

до кінця затлумили і пашеку їх, на корону польську і на народ благочестивий український рикающую, замкнули і вхід в Польщу і Україну заступили і грудьми своїми сперли, надає його Королівська мость козакам Низовим Запорожським у вічність городок запорожський Самарь (теперішній Новомосковськ) з перевозом і землями вверх Дніпра по річку Орель, а вниз до самих степів Нагайських і Кримських, а через Дніпро і лимани Дніпровий і Буговий, як із вік віку бувало, по Очаківські кочовища, і вгору по річці Богу до річки Синюхи; від Самарських же земель через степ до самої річки Дону, де ще за Гетьмана козацького Ланцкоронського козаки запорожські свої зімовники (хуторі) мали. Щоб те все непорушно на віки при козаках Запорожських зоставалось“. Отож, на тую прозьбу пана Кошового і всього війська Запорожського прихильючись, ми, Богдан Хмельницький Гетьман, тими всіми городами, містечками, селами і хуторами і з їх всякими угіддями, як од Найяснішого Короля Польского Баторія війську Запорожському надано, володіти і пожитковатись знову дозволяємо і щоб те все непорушно в їх владі на віки було, сим нашим

універсалом ствержаємо в року 1655 Януарія 15 в Білій Церкві“. І справді Запорожжя мало свої землі по Дніпру і віткам дніпровім нижче порогів в тих гряницях, як в універсалі списано. В де-яких місцях сі гряниці не були точно визначені і в різні часи мінялися, а в пору найбільшого розцвіту запорожського товариства гряниці землі їх були такі: на північ, сумежно з Україною—по річку Орель, що на гряниці Полтавської і Катернославської губ., на захід сонця, сумежно з Польщою—до річки Синюхи, що вливається в Буг, де тепер містечка Голта і Богопіль, на схід сонця—аж до землі Донських козаків, а на південь—запорожські вольності досягали часом аж до Чорного моря, проти Очакова, де була Прогноїнська паланка, і до Озовського моря, де була у їх Калміуська паланка. По опису князя Мишецького, земля запорожська була навкруги коло 1700 верст і мала в собі коло десяти мільонів десятин. Як перевести на теперішній поділ землі, то Запорожжя займало: усю теперішню Катернославську губернію (всі вісім уїздів), частину Херсонської губ. по річку Буг з трьома уїздами: Херсонським, Олександрійським та Єлисаветським, частину Дніпров-

ського уїзду в Таврії вниз від г. Олешок, частину Ростовського і Таганрогського округів в Донщині і частину Озюмського уїзду Харківської губ. коло села Барвінкова Стінка. Головне місто на Запорожжі був город *Січа*— столиця Запорожжя, де жив Кошовий отаман з старшиною і все січове товариство, не жонаті козаки, що завжди були на поготові до війни; се все звалося ще *Кош* запорожський; вся ж остання земля запорожська поділялася на вісім округів, що звалися у запорожців *паланками*, як от тепер уїзди, де жили жонаті козаки і всі ті, хто хотів займатись господарством, звали їх зімовчаками, бо жили вони по селах та по зімовниках, як звали запорожці свої хуторі. В останні часи на Запорожжі було сел 64, зімовників або хуторів, де було по скільки хат, часом 3—4 хати, було до 4000 і окрім того, скрізь по степах запорожським було скільки тисяч *бурдюгів*. Се були землянки, де подорожні люди знаходили собі притулок від непогоди, а часом і від татарів, коли вони иноді гасали по степах запорожським. На всім оцім широкім просторі людей було всього коло сотні тисяч чоловік, тож з цього вже можна бачить, що скрізь на Запорожжі було просторо і вільно усім.

1709 року сталася запорожцям така пригода, що вони трохи було не утратили своєї землі. А сталось се так. Запорожжя, як і вся Україна наша, жило колись вкупі з Польщою під орудою одного Короля польского, та тільки так, що кожна країна жила по своїм правам і сама порядкувала своїми справами громадськими, а потім полякам заманулось завести у нас свої порядки і навіть повернути нас до своєї віри. От із сього зчинилася велика колотнеча і повстання на Україні, котре закінчалось тим, що гетьман український Богдан Хмельницький, зібравши під свою оруду усіх козаків українських і запорожських, не раз та й не два побив поляків, визволив народ з під польского панування і всю Україну, а разом з нею і Запорожжя повернув до Російського царства, що звалось тоді московським. Приєднання це сталося в 1654 році і на таких умовах, що Україна разом з Запорожжям зберегала свою автономію, себ-то право жити по своїм законам і звичаям і самім орудовати усіма громадськими справами. Та не завше се право України шанувалося московським урядом і се викликало в народі рѣмство і навіть думки про те, щоб відчахнутись від

Москви. В 1709 році, коли Московський царь Петро воював з Шведами, український гетьман Іван Мазепа задумав відчахнути Україну від московського царства і схилив до цього запорожського отамана кошового Костя Гордієнка. Одже окрім запорожців до Мазепи пристала невеличка купка українських козаків, а більшість козаків zostалися з московським військом і тим дали йому перевагу над шведами; тоді шведів розбито під Полтавою і король Карло 12 вкупі з Мазепою мусив тікати в Туреччину. Розгніваний царь Петро люто помстився над запорожцями: він звелів до щенту розруйновати запорожську Січу, що була тоді на річці Чортомлику біля Дніпра, щоб і сліду її не зосталось. Роспорошені запорожці мусили шукати ласки у турецького султана і знайшли притулок на татарській землі, де й оселилися, спершу на річці Каменці, а потім в Олеліках, що тепер в Херсонській губернії. Одже земля їх, що вони раніше володіли, зоставалася ніким не займаною, окрім зімовчаків, що сиділи по хуторах та селам. Та не довго запорожці сумували за своїми землями. Російське правительство скоро згодилось на те, щоб запорожці верну-

лися на свої землі, бо для війни з турками і татарами не було кращого війська, як запорожське. За цариці Анни Іоанновни се діло було доручене барону Вейсбаху, котрий, переманюючи запорожців, так писав до їх: „Всѣ тіє мѣста ваши собственныя и въ оныя мѣста, яко вамъ принадлежащія, ни Россія, ни Порта, ни Ханъ Крымскій и никто вступать не можетъ и для того между Россіей и Турецкой імперіей разграниченія не было, *понеже тѣ земли вамъ принадлежатъ*“. Запорожці згодились вернутись на свої землі і в 1734 році була підписана в Лубнях умова, де було сказано: „а жить имъ, запорожцамъ, въ тѣхъ мѣстахъ, гдѣ они жили въ 1708 году“.

Таким побутом запорожці в 1734 році вернулися знову на свої землі, де засновали Нову Січу на річці Підпільній, що вливається в Дніпро, і опанували всі свої землі в прежніх границях. Одже як вони вернулися на свої землі, скоро вони побачили, що правительство не шанує їх прав на землі і почина по своїй волі порядкувати ними. Так в 1751 році частина землі запорожської коло теперішнього Елисавету віддано під поселеніє виходців з Сербії, в 1753 році знову появились виходці

з Сербії і Болгарії і їм одведено частину землі запорожської коло Бахмута в теперішніх Бахмутському та Славяносербському уїздах і таким побутом запорожська земля потроху зменшувалась, але ж до останніх часів вона все ж таки займала багато простору. Через се мабуть запорожці спочатку не звертали великої уваги на таке захоплювання їх землі, але потім, як новопоселенці стали захоплювати все більше та більше землі, почали запорожці доправлятися в столиці, а часом і збройною рукою обороняти своє право. Так завелись позви та сварки за грانیці. Запорожці посилали своїх депутатів до столиці, там їм казали, що вони ніби утратили свої права на землю ще тоді, як вони пристали до Мазепи, а запорожці довідили, що за цариці Анни Іоанновни, як ми бачили, вони вернулися на прежніх правах і вся земля зосталася за ними. Так се тяглося аж до 1775 р., коли цариця Катерина зовсім зруйнувала Запорожжя.

Та ми ще вернемось до сього, а поки що подивимось — як саме запорожці жилилися з своєї землі?

Запорожська земля була дуже багата і родюча, а про те запорожці зовсім мало зай-

малися *хліборобством*. Самі січовики, як люди військові, зовсім не займалися хліборобством: воно перш усього вимагає спокійного життя, а січовики мусили бути раз-у-раз на поготові до війни, до походу, до одсічі татарського нападу, то їм вже було не до плуга. Одже й зімовчаки мало займалися хліборобством, бо по всій південній і найбільшій гряниці, що межувала з Кримом, було не спокійно від татарів, котрі раз-у-раз робили наїзди. Тож трохи чи не по всій тій гряниці стояли запорожські радути і фігури. Радути — се неначе заїзди з огорожою, а іноді і з валами навкруги, вони стояли на скільки верстов один від другого, а коло їх ставились фігури, котрі робилися з просмолених бочок: внизу ставили шість бочок, на їх ставили — п'ять, потім чотирі, три, дві і зверху одна, усі бочки без верхнього дна, верхня ж бочка зовсім без дна, а в ній перетичка і через неї повішений довгий шнур, що кінці його були аж до землі і на одному кінці до дрота був причеплений великий просмолений віхоть, а другий кінець висів вільно. Між радутами їздили верхові козаки і пильнували татарів, то як тільки побачуть яку ватагу, зараз один по одному дають вістку

в радут, де бувало по кільки десятків козаків з осаулом, а ті козаки мусять вже одбивати татарський наїзд; коли ж вони бачуть, що не їх сила, що татарів дуже багато, іноді вони бувало цілою ордою пруть, тоді вартові козаки підпалюють віхоть, за другий кінець піднімають його вгору і разом уся фігура з просмолених бочок палає великим полум'ям і викидає високо вгору клубки чорного диму. То як тільки вартові козаки давали тривогу, запаливши фігуру, усі люди, що жили недалеко від грядиці, бралися до зброї і давали одсіч татарам, коли могли їх подужати, або ж чим дужч скоріше тікали в степ дальше від грядиці і гнали з собою худобу, переховуючись по балкам то-що. При такому неспокійному житті трудно і навіть неможливо було займатись хліборобством, бо по всяк час лютий ворог міг в одну мить зруйновати усі здобутки тяжкої праці хлібороба. Тож хліборобством займались тільки в таких місцях, що були подальше на північ, як от наприклад в Самарській або Орельській паланках, де було затишніше, але й тут не було зовсім безпешно, то й тут дуже мало сіяли хліба, хіба тільки для себе самих, навіть не ставало хліба для

січовиків. Тож до останнього часу січове товариство одбірало жалування від уряду, спершу польського, а потім російського, не тільки грішми, а ще й хлібом. Та й окрім того на Запорожжя привозили хліб з України і з Польщі. Так в 1755 р. було привезено на Запорожжя 10,000 четвертей жита, 1000 четвертей пшениці і 5000 четвертей пшона. Але ж в останні роки, коли Кримське ханство було приборкане, ми бачимо у запорожців крутий поворот до мирного життя і тоді хліборобство значно почало ширитись у їх, та воно інакше і не могло быть, бо більшість запорожців, то ж були хлібороби з України, що з малства звикли до плуга. Тільки ж, як ми побачимо далі, правительство потім навіть винуватило запорожців за те саме, що вони почали до хліборобства братися.

Одже і без хліборобства запорожці мали добрий зиск від скотарства, рибальства та звірячого промислу. Роскішні запорожські вольності: степи, річки, озера та гаї, давали усі вигоди до сіх промислів. Профессор Еварницький об'їздив усе Запорожжя і записав від старих дідів чимало їх оповіданнів про тогдішнє привілля запорожських степів. От наприклад

оповідання діда Розсолоди з села Чернишівки, Катеринославської губ. „Привілля так уже так що привілля! Тепер такого ні близько, ні далеко нема. Тоді цвіти усякі цвіли, тоді трави великі росли. Ось тут, де тепер у нас церква, так така була тирса, як оцей ціпок, що у мене в руці, як глянеш, так наче жито стоїть; а комиш, як той ліс—здалека так і біліє, так і вилискується. А що вже пирій, ковила, горошок, курай—то як увійдеш у них, так тільки небо та землю і видно,—діти було губляться в траві. Оце підніметься угору, виросте, та впять і впаде на землю, та так і лежить як та хвиля на морі, а поверх неї уже і друга росте. Підеш косить, косою не одвернеш, поженеш пасти коней, то й не побачиш їх, загониш волів, тільки роги мріють. Чи випаде сніг, чи настане зима—байдужісінько: хоч який буде сніг, а трави не закріє. Пустиш собі коня, чи товаряку, чи овець, то так вони пустопаш і пасуться, тільки коло отари і ходили чабанці, а як заженеш овець у траву, то вони поміж нею наче комашня мріють. А що вже поміж тією травою та всяких ягід, то й казати нічого. Оце вийдеш було у степ та як розгорнеш траву, то полуницю так і

бери руками. А цієї погані, що тепер порозводилась, хаврашків та гусениці, тоді і не чути було. А бжолі тієї? А меду? Мед і по зімовниках, мед і по бурдюгах, так і стоїть було у липовниках: скільки хочеш, стільки й бери, більш усього від диких пчіл. Дика пчола скрізь було сидить: і на комишах, і на вербах, і у траві. А ліса то? Бузинина, свидина, вербина, дубья, грушья! Груш було як напада з гилля, так хоч бери граблі та горни валки, так і лежать на сонці, поки не попечуться. Садки такі були — так патока з них і тече. А товщина ліса яка була? Верби так іжи-Богу десять аршин у обхват. А звіру, а птиці? Вовки, лисиці, барсуки, дикі кози, чокалки, виднихи — так один за одним і біжать, так і пластають по степу. Були ще й дикі свині, такі гладкі та здорові; вони більш усього по плавнях шниряли. Були й дикі коні: вони цілими табунами ходили. А що вже птиці було, так, Боже великий! Качок, лебедів, дрохов, хохітви, диких гусей, диких голубів, лелек, журавлів, тетерваків, куріп'ят — така сила, що як підніметця з землі, сонце застеле, сяде на дерево, то й гилля не видно, а як спуститься на землю, то вона, наче долівка, так і зачорніє. А риби

скільки! Оця риба, що тепер, так і за рибу не читалась. Тоді все чичуга, пістряга, коропа та осятри за все одвічали. У одну тоню її витягали стільки, що на весь курінь ставало“. Теж саме оповідав йому і другий старезний дід Герасименко з села Каменки Катеринославської губ. Коло самої Січі на велику просторінь простягався *Великий луг* — так звали плавні, а разом і ліс великий, де в озерах і баках риби, а в лісі і плавнях звіря і птиці — аж кишіло. Тож і не диво, що запорожці звали Січ—матірью, а Великий луг—батьком. „Січ—мати, а Великий луг—батько!“ казали вони. При такому привіллі добре було скотарювати і запорожці справді розводили багато худоби, коней та овець як для своїх потреб, так і на продаж в Україні і Польщі. Розміри *скотарства* були такі великі, що коли в 1769 році татари зробили несподіваний напад на запорожські степи, то вони за один раз одбили у запорожців більше 10,000 коней і рогатої худоби і більше 100,000 овець. Коні запорожські славились навкруги далеко, запорожці навіть посилали в подарунок своїх коней в Петербург великим панам і Насліднику престоло Князю Павлу Петровичу. Коли запо-

рожці почали позиватися з новопоселенцями за захоплені землі, то депутати їх писали з Петербурга у Січу до Кошового отамана: „просимо вашу вельможність і військову старшину прислати коней цугових або огирів (жеребців), то може вони наше діло швидче довезуть до сената“. Багато вони займалися і полюванням, у їх були навіть такі козаки, що цілий рік вони полювали за звіром. Звалися вони лисичниками, бо найголовніше ловили лисиць, хоч багато ловилось і иншого звіра, як от вовків, дикіх кіз та инших. *Рибальство* теж було добре поставлене у запорожців. Вони мало вживали м'яса, а за те дуже любили рибу, вміли вони добре в'ялити та солити рибу і багато вивозили риби на продаж в Україну, Польщу і навіть в Московщину. І осятрові балики славились навіть в Петербурзі, куди запорожці посилали подарунки або гостинці великим панам, а між сіми гостинцями—балики не послідне місце займають. О наприклад у книжці Скальковського надруковано цікавий реєстр цих гостинців: „Князю Трубецькому—коропів 10, баликів 10, лисиць (себ-то шкурок) 10 і пісьмо, Графу Воронцову—коропів 10, баликів 10 і пісьмо, Сенатському

Секретарю — лисиць 5, баликів 2 і пісьмо, Регистратору сенатському — лисиць 2, баликів 2 і пісьмо, Сенатському Канцеляристу — 1 лисиця без пісьма і т. д.“ Як бачите, усім по чинам: великім панам — більше, другим — менше, але кожному, як годиться, до гостинця і пісьмо, а вже бідолашному канцеляристу — то лиш одну лисицю і навіть без пісьма. Про розміри всіх цих промислів ми можемо знати з того, що в 1755 році із Запорожжя було вивезено в Україну на продаж: 1500 возів риби, 4000 возів шкур вовчих і лисичих, 1000 коней, 1000 штук рогатої худоби, 1000 пудів сала і 2000 возів соли, що добували вони в озерах в Прогноїнській і Кальміуській паланках.

От з чого та ще з військової здобичі жили запорожці і ніколи нужди не мали. Ходили вони звичайно в простій одежі, а хто мав охоту, то міг ходити трохи не в золоті, а годувалися так, що самі вони про себе казали: „ми хоч з корита, та до сита“.

Тепер подивимось — *яка форма володіння землею була у запорожців?* Чи було у їх право власности на землю, чи право особистого, чи громадського володіння землею, чи яке инше? Не багато певних звісток про се маємо, та

всі вони доводять, що запорожці дивилися на землю, як на добро всенародне, котре належить цілому війську запорожському і через се ніхто у їх не мав землі на праві особистої або приватної власности. Відомий знавець Запорожжя професор Еварницький каже, що вся земля запорожська належала цілому війську, але він додає: „это не исключало однако возможности и частной собственности“. Одже певних доказів на се ми не бачимо. Коли б справді на Запорожжі було право приватної власности земельної, то zostались би які небудь документи (квитки, росписки то-що) або які інші свідоцтва, котрі доказували б нам перехід землі від одного власника до другого тим або иным способом: даром, куплею, заставою і т. д. А тим часом не лишилося ні одного документа і ні одної звістки, котрі б свідчили про такий перехід землі. Коли запорожці приймали до себе якого новака, то, показуючи йому місце в куріні, яке він мав займати, вдовш три аршина, вони йому казали: „От тобі і домовина! А як умреш, то зробим ще коротчу“ і сим ніби зарані оповіщали, що ото тільки і буде його земля, що для могили. Разом з тим ми бачимо, що всією землею

порядкувало тільки військо, тоб-то кош запорожський. Перше всього ми знаємо, що всі земельні вгіддя навкруги Запорожської Січі, де були звірячі або рибні ловлі чи добрі місця для випасу худоби, коней та овець, що-году ділилися між запорожцями. Робилось це так. Що-году саме на Новий рік у Січі збиралася військова рада, на котру прибували усі козаки як із Січі, так і з паланок. Тут запорожці вибирали собі вільними голосами Кошового Отамана і всю старшину і разом ділили поміж собою землі. На раді виступав Кошовий Отаман і промовляв: „Панове молодці! Тепер у нас Новий рік, треба нам по давньому звичаю розділити між товариством річки, озера, рибні і звірині лови“. — „Так треба, треба! Будемо ділити по жеребу“. Тоді виступав військовий писарь. Він заздальгідь порозписував усі вгіддя на ярлички, а тут клав ярлички у шапку і струшував, тоді підходили спершу Курінні отамани і брали, що кому пощастило на курінь, потім брала жереб старшина, духовенство, а тоді вже і зімовчаки. Кожний таким побутом користувався тим, що йому по жеребу випало, і то тільки один рік, а на другий — знов був такий розділ і т. д. Для чого ж це

вони ділилися що-року? А се вони робили для справедливости, бо вгіддя були далеко не однакові, а до того ще одні були ближчі до Січі і значить доглядати за ними і користуватись з них було легше, а другі дальші, то там і догляд був трудніший і від татарів більше було опаски, то для того, щоб урівноважити вигоду, не було другого способу, як робити розділ що-году, бо коли на сей рік досталося кому щось не добре або мало придатне, то може на другий рік пощастить і достанеться щось краще. Можна теж догадуватись, що такі що-річні розділи робилися з такою ж метою, як і що-річні вибори Кошового і старшини. Запорожці вибірали їх на один рік через те, що боялись, щоб вони на своїх урядах часом не запаніли і не захопили собі власті без військової ради. Отож і земельні вгіддя ділили вони що-року, щоб ніхто не завладав землею на вічність і не повернув її у свою власність. Що ж до степової землі, то ми не маємо звісток про те, щоб і вона ділилася між козаками, як земельні вгіддя, найбільше мабуть так було, як казав дід Розсолада, що де хто оббере собі місто, там і сіда, а місцями земля була навіть в приватному

володінню у козаків або й хуторян, але у всякім разі це було тільки володіння землею з ласки військової, а не право власности і такої землі ніхто не мав права ні продати, ні подарувати, бо вона була народня, військова. Отой самий дід Розсолода, що розказував про привілля запорожських степів, казав, що земля у запорожців „була *вольна, обтова*; де хто оббере собі місто, де кому охота припаде, там і сіда, де хто живе, там і владіє, один од другого оре верст на двадцять; а то викопа собі землянку, заведе яку небудь худобину, тай кочує“. Запорожський Кош нікому не боронив користуватись землею, бо землі було багато. Бувало ж иноді і так, що Запорожський Кош давав кому небудь одкритий лист або иншу бумагу на право володіння землею. Се право надавалося за які небудь заслуги військової або господарські. В запорожських архивах зосталося де-кільки таких документів. От наприклад козак Рудь завів зімовник недалеко від Моравського шляху і не раз з своїми хлопцями виходив на той шлях і одбивав у татар невольників і здобич, то за це Кош дав йому лист на право володіння землею коло того зімовника, з котрого потім виросла ціла сло-

бода Миколаєвка, що тепер в Павлоградському уїзді Катеринославської губ. Козаку Шаповалу, щоб він доглядав за родючим деревом на острові Денека, призначено володіти сим островом, щоб ніхто не рубав родючого дерева, котре повинно бути *на користь усім*. Вдові козака Силисі, що як чоловік її заняв землю під зімовник, прикохав родюче дерево і через 13 літ владів, обзавівши своїм трудом, то їй і на далі тим володіти і ніякої перешкоди їй не робить. Одже у таких документах звичайно прибавлялось: „*впередь до розгляду або впередь до ласки військової*“. З сього ясно видно, що землю порядкує військо-кош запорожський, котрий передавав козакам і хуторянам тільки *право дочасного володіння*, а право власности зоставалося за всім військом, і те право користуватись землею надавалося звичайно тим, хто затратив свою працю коло землі, хто сам міг її обробляти або господарювати на ній.

Тепер от багато балачок іде про так звану націоналізацію землі по думці американця Генри Джорджа, щоб земля із приватної власности була повернута у власність всенародну, щоб вона належала цілому народові (нації) і щоб надавалася тільки тим, хто має сам її

обробляти, себ-то хліборобам. Щось подібного до націоналізації було і на Запорозжжі, бо там уся земля належала цілому війську і запорожський кош був єдиний власник і хазяїн землі і надляв її для ужитку тім, хто мав в ній потребу. Звичайно, це не було визначено яким небудь законом, саме життя виробило такий спосіб володіння землею, все держалося тільки звичаєм і певне, що були ухилки від сього, але в спільних рисах проходила та сама думка, що земля повинна належати цілому народові, і можна було-б сподіватися, що коли-б життя запорожців і на дальше розвивалося самостійно, то заведений у їх спосіб володіння землею розвився б у всіх подробицях і дав би може пишній розцвіт.

Та не так воно сталося. Вже давно московський уряд важким духом дихав на Запорозжжя. Воно держалося поки тим, що запорожське військо було потрібне для війни з турками і татарами, але як Москва за підмогою запорожців збила пиху турецькому султанові і приборкала татарів, тоді московський уряд задумав знищити Запорозжжя і в 1775 році воно було зруйноване. В маніфесті цариці Катерини II, виданому з приводу зруйнування

Запорожжя, уряд найголовніше обвинувачував запорожців в тім, що вони почали присвоювати собі землі, неначе ті землі здавна їм належали, що в останні роки вони стали приймати до себе не тільки утікачів, а й людей сімейних, щоб завести у себе власне хліборобство, а заводячи своє хліборобство, вони розривають свою залежність від престола, маючи на думці скласти в государстві зовсім незалежну країну під своїм власним орудуванням. З сього ми бачимо, що найголовнішою причиною зруйнування Запорожжя було те, що запорожці стояли за свою автономію, а їх вільне життя, їх рівенство і братерство було сіллю в оці тогдішньому урядові. Та не малу вагу мало і те, що, як побачимо далі, російське панство вже ласилось на розкішні запорожські землі. Так дивився тоді і народ, як бачимо це в тогочасніх піснях народних. От де-кільки уривків з тих пісень:

„Ой в городі в Єлисаветі все пани збірались,
Пани сенатори та все генерали, вони думали-
гадали—

Ой як би нам запорожські землі взяти?

Ой як би нам їх вольності одібрати?

Ой одібрали всі вольності, почали лани ділити“

і т. д.

Або от в другій пісні:

„Та ще не світ, та ще не світ, та ще не світає,
А вже москаль Запорожжя кругом облягає;
Ой облягає Запорожжя, став степ межувати,
Ой став городі, панські слободи по річках сажати“
і т. д.

Як же зруйновано Запорожжя? Я не буду розповідать про це широко, скажу лиш коротенько. Справу цю ведено так, щоб усе зробити яко мога швидче і тихіше. Тим то проти Запорожжя виражено було таке велике військо, неначе на Турка. Генерал Текелій повів на Січу 8 полків кавалерії, 10 полків піхоти, 37 ескадронів гусарів і пікінерії і 13 полків Донських козаків. Окрім того друге велике військо під командою генерала Прозоровського одночасно з цим було виражене на Запорожжя, щоб зайняти паланки. Текелій з'явився перед Січою зовсім несподівано, запорожці навіть думали, що це військо іде на турка і тільки дивувалися, що раніше нічого не чули про це. Тільки тоді догадались запорожці, коли Текелій з військом оточив геть усю Січу і направив на неї свої гармати. Запорожці спочатку хотіли було битись, та як почули, що Прозоровський заняв уже всі паланки, тоді побачили, що змагання було неможливе, а тим

більше, що це було влітку, коли багато запорожців порозходились по степах та плавнях, а в самій Січі зоставалося зовсім не багато козаків, що не мали сили боротись, особливо проти такої великої армії, яку на їх виражено. Так 4 Іюня 1775 року Запорожжя не стало.

Не будемо широко розводитись про те, що сталося з старшиного і козаками. Усю старшину арештовано і заслано край світа, козаки здебільшого порозбігалися, а частина опинилася в тяжкій неволі.

Щож сталося з запорожськими вольностями, з їх славною землею, що вони „своєю кровію поливали, своїми кістками городили?“

Тут незабаром настало безпримірне в історії розграбування народнього добра. Всі землі запорожські уряд одібрав від запорожців і став роздавати щедро московським панам. Вже не кажучи про коханця цариці князя Потьомкина, котрий брав скільки хотів, всі інші прибічники цариці Катерини та Потьомкина мали щедрі дарунки з запорожських земель.

Так генерал-прокуророві князю Вяземському, тому самому, що складав маніфест про зруйнування Запорожжя, даровано ті саме місця, де були запорожські Січі біля Чорто-

млика і по річці Підпільний з селами Капулівкою, Покровським та другими і разом з тим сто тисяч десятин землі навкруги Січей. Сі землі опісля наслідники князя Вяземського продали барону Штигліцу. Пан Пищевич, розповідаючи про це, каже: „кто бы смѣлъ сказать запорожцамъ, что ихъ милая Сѣчь достанется жиду“, себ-то барону Штигліцу, котрий був родом з євреїв. Одже на втіху пану Пищевичу можна нагадати, що в 1830 році барон Штигліц більшу частину тиеї землі запорожської продав великому князеві Михайлу Николаєвичу, що став одним з найбільших поміщиків на степах запорожських. Князеві Прозоровському, тому самому, що займав запорожські паланки, даровано теж сто тисяч десятин землі в околицях теперішнього Катеринослава. Графу Каменському даровано 14,000 десятин землі по річці Біленькій проти острова Хортиці і 5,324 десятині в пустощі Богуша в теперішньому Павлоградському уїзді, графині Браницькій, родичці князя Потьомкіна—21,614 десятин в теперішньому Новомосковському уїзді, генералу Стрекалову— село Грушівку нижче річки Конки з землями на всю велику околицю, поручику Черткову

15,570 десятин по річці Самарі, Бізюкову монастирю, по наказу кн. Потьомкіна, одведено коло Дніпра і по річці Ингульцю 26,218 дес., другому Корсунському монастирю 14,000 дес., секунд-майору Лосеву—6080 дес., секунд-майору Неплюєву—12,000 дес. коло річки Терновки, прем'єр-майору Наковаліну—4,700 дес., провіантмейстеру і подполковнику Синельниковим—9,344 дес. на Дніпрі, майору Герсеванову—6,600 дес. на річці Орелі і 3,270 дес. коло річки Терновки, майору Мерлінгу—6,630 дес. на річках Вовчій і Тирсі, Юзупову—12,600 дес., Фал'єву—12,400 дес., генералу Спиридову по річці Вовчій—12,000 дес. і т. д. і т. д., навіть сенатським регистратору Бошнатову і архиваріусу Бурману по 1,500 десятин.

Професор Багалій надрукував в Київській старині 1885 року дуже цікаву відомість Азовської губерської канцелярії про землі, що їх роздано в Катеринославському уїзді в 1776 р., себ-то на другий рік після зруйнування Січі. То з сієї відомості видно, що в одному сьому уїзді і то лиш за один рік роздано 95-ти панам всього 459,420 дес. землі, себ-то на кожного пана середнім ліком трохи чи не по 5000 десятин. В 1778 році видано було навіть особливу

інструкцію (наказ) для упорядкування роздачі запорожських земель. Документ сей, надрукований в Київській старині 1882 року, настільки цікавий, що я подам коротенький виклад з його в перекладі на нашу мову. В цій інструкції сказано, що по волі Князя Потьомкина, щоб заселити запорожські землі, наказано: зємлі ті роздавать на вічність не менше як по 1500 і не більше 12,000 десятин на чоловіка—людям всякого званія і чина, *окрім лиш одноворців, крестян та інших панських людей*, з вільготою на десять літ і з обовязком поміщика заселити даровану землю людьми не менше як по 13 дворів на 1500 десятин, а коли скінчиться 10 літ, то хто заселить землю, тому давати межові плани і книги на ту землю, з обовязком лиш платить в казну за кожную десятину „по пяти денег“, себ-то по 2½ коп. з десятини, бо „деньга“ — се пів копійки. В сім документі найголовнїйше вражає те, що запорожські землі роздавались тільки людям вищого стану, а не крестянам, котрі, як самі хлібороби, у всякім разі мали на неї далеко більше права, ніж оті премьер та секунд майори. Профессор Багалій в своїм висліді „Про колонизацію Новоросійського края“ пише, що за

10 літ, з 1774-го по 1784 рік, роздано було панам із запорожських земель всього 4,470,302 десятини землі, себ-то трохи чи не половину всієї землі запорожської, котрої, як ми знаємо, було коло 10,000,000 десятин. Алеж і після того ще довго роздавалася панам запорожська земля. Так в 1803 році велено було наділяти штаб-офіцерам по 1000 десятин, а обер-офіцерам по 500 десятин в Катеринославській губ. Отак трохи чи не вся земля запорожська попала в панські руки і хіба лиш невелика частина сіх земель досталась хліборобам. Тож історик мав право сказати: „Насытишася сыновъ и оставиша останки младенцемъ“ (Псал. XVI ст. 14). А сі „младенці“—козаки, тиняючись без притулку по своїх степах, з тяжким жалем співали:

„Ой, ви князі, ой, ви дуки,
За вами всі степи, всі луки,
Нігде нашому брату стати
І коня попасти“.

О. Стороженко переказує оповідання одного запорожця, як він з курінним отаманом Прокіпом Івановичем через кілька тижнів після зруйнування Запорожжя пішли шукати долі: „На треті сутки — каже він — дійшли ми до

річки Самари і заночували в зiмовнику старого Кукси. Од його почули ми, що по тiм боцi Самари пани розмежують землi, а туди далше, вже й селються. Не пройшли ми i п'ятнадцяти верстов, як почались будовання i де-не-де стояли повкопуванi стовби, себ-то межi. — „Глянь, каже Прокiп Иванович, не Иродовi сини! вже й будуються; а ми, дурнi, боронили сi землi не вiк i не два, кровью нашою поливали i кiстками огорожували!“

„Не диво, каже профессор Багалiй, що Запорожжя сталося якоюсь золотою краiною для всiх цiх секунд-майорiв, архиварiусiв то-що. Можна було без нiякої опаски укрiпити за собою чималий шматок розкiшноi землi, аби лиш оселити 13 дворiв, а се легко було зробить давнiм способом — закликанням на слободи: треба було тiльки пообiцяти рiзнi вiльготи, а потiм усе се можна було одiбрати i навiть самих поселенцiв повернути в крiпацьку неволю“. Та так воно справдi i було. От наприклад д. Манжура записав од народа таке оповiдання: „Синегубов поселився у Заплавцi (Новомосковського уiзду) i почав крестян скликати. Тодi саме була казенщина, стрiли Катеринослав i людей виганяли, шляхи копать

заставляли, то він було і каже: ідіть до мене, допоможете міні по хазяйству, а я вас на казенщину не дам. Ото і пішли люди. Год шість і добре жилося. А то як минуло шість год, він і записав їх під себе на вік і стались вони кріпаками“. Тепер от воно здається дуже дивним, щоб пан міг „записати під себе“, але коли згадаємо, яку то силу у той час мали пани, що й цариця Катерина потурала їм і заводила панщину на Україні, тоді ми зрозуміємо, що таке злодійське діло, як записка в кріпаки не тільки простого селянина, а й вільного козака в той час було ділом звичайним.

Таким побутом пани не тільки опанували усю запорожську землю, а ще й людей вільних стали повертати в кріпацьку неволю, а се, як ми бачили, робилося зовсім легко. Скальковський, перший історик Запорожжя, свідчить, що в 1800 році, себ-то через 25 літ після зруйнування Січі в десяти уїздах тогдішньої Новоросійської губернії, яку заведено на руїнах Запорожжя, було вже крєпаків 335,896 душ. Повертали в кріпацтво не тільки бурлак і хуторян, а навіть і колишніх запорожців, що ще так недавно пишалися своєю волею. Так відомо, що коли потім з останків запо-

рожського війська було засновано військо Чорноморських козаків і їм одведено нові землі на Кубані, щоб вони обороняли той край від черкесів, се було в 1790 році, се-то через 15 літ після зруйнування Січі, тоді виявилось, що пани, заселяючи даровані їм запорожські землі, успіли за сей короткий час повернути собі в кріпацтво до 25,000 чоловік з бувших козаків і підданих Запорозького війська, і Головатий, що був військовим суддею Чорноморського війська, мав дуже багато клопоту, щоб визволити тих людей з кріпацької неволі і дати їм змогу пристати до Чорноморського війська.

Так от ми знаємо, що московський уряд, одібравши землю від запорожських козаків, роздав її не народові, не хліборобам, не людам трудящим, а великим панам московським, та ще й допомагав панам закріпостить людей. Певне, що уряд хотів таким способом скоріше заселити ті землі, а разом з тим мав на думці, що нові, а до того ще й чужі люди і нові, зовсім інші порядки, які зараз же там заведено, скоріше винищать і самий дух Запорозжя, щоб на тіх, ще так недавно вільних степах, що не дурно звалися вольностями, не зоставалося і сліду славного Запорозжя.

Але ж минуло вже більше віку, а й досі ще живуть споминки про Запорожжя і зогрівають спочування до їх вільного життя, звертаючи нашу увагу і на їх земельні порядки, від котрих можна було сподіватися багато добра для народу. Де-хто каже, що земельні порядки, які бачимо на Запорожжі, залежали від того, що народу було мало, а землі багато і не мала вона високої вартости, а коли-б людности значно побільшало, тоді зараз піднялась би ціна на землю, стали б її дужчі люди захоплювати, завелось би своє панство і народ зазнав би такої самої нужди, як і тепер. Так, вони кажуть, було скрізь і так би воно було і на Запорожжі, хоч би Запорожжя жило зовсім самостійно. Одже ми бачимо, що в де-яких країнах життя часом складається зовсім самостійно, не так, як воно скрізь діється. Так от наприклад трохи чи не скрізь була панщина, а от в Норвегії — там ніколи не було кріпацтва і народ не знає, що то панщина. Або от хоч і про ту націоналізацію землі, що раніше про неї згадано. Усі дивилися на це, як на якусь химерну мрію, що в житті ніколи не можна її здійснити, і трохи чи не цілий світ живе при тих порядках, що

у панів багато землі і вони її наймають хліборобам, у котрих землі мало або й зовсім немає, як от у наших десятинщиків, що бідують на колишніх запорожських вольностях. Тим часом думка про націоналізацію землі не зникла марно і недавно от в однім краю полагожено земельну справу згідно з тією думкою. Край сей — Нова Зеландія, що коло Австралії. Ще так недавно край сей був зовсім дикий і як опанували ним англичане, то англійські пани і землю собі трохи чи не всю поскупували, а то й повидурювали і всякими іншими способами завладали нею. Се викликало велике ремство в народі, а коли в Новій Зеландії заведено було такий порядок, що сам народ через своїх заступників, вибраних всенародним голосованням, почав правити всіма громадськими справами, тоді було установлено, що земля повинна бути для тих, хто сам буде її обробляти, себ-то для хліборобів. І от правительство почало викупати у панів землю, яку признавало потрібним придбати для трудящого народа, і цю землю почало віддавати безземельним хліборобам на чиншовому праві, себ-то у вічну аренду, за невелику плату. Окрім того установлено, що кожний може

володіти невеликим участком власної землі, а хто має більше того, той повинен платити багато поземельного і чим більше землі, то й поземельне вище, наприклад, хто має більше як сто десятин, платити поземельного нехай по карбованцю з десятини, з 200 до 500 десятин — вже більше і т. д. То самі власники землі побачили, що їм тяжко оплачувати такі податки і зараз же поділили свою землю і почали розпродувати. Так полагожено земельну справу в Новій Зеландії і там тепер тільки той хіба зостається безземельним, хто сам не хоче або нужди немає коло землі ходити.

Як би було упорядковано земельну справу на Запорозжжі, коли б там людей намножилось а життя Запорозжжя не обірвалося так нагло про це, звичайно, трудно сказати. Але, пригадуючи усе, що тут було розповідано про земельні порядки у запорозжців, знаючи те, що вони над усе шанували волю і рівність усіх людей, що навіть боялись, щоб старшина не запаніла, можна думати, що земля у їх як була військовою, так би й зосталася народною, призначеною для користування всім трудящим. Запорозжці бо завше виявляли такий погляд, що „земля — трудящим, а воля — всім!“

М. Комаць.

і,
ь
й
е
й
-
и
кі
-
у
и
м
і.
у
,
,
-
і
і
о
і
-

С. М. П. К. Р.

— S. M. P. K. R.

1 p 50.

716544 867D13714 2

0271

СКЛАД ВИДАННЯ

в книгарні товариства „ПРОСВІТА“

в Одесі (Софієвська № 30)

і в книгарні „КІЄВСКАЯ СТАРИНА“

в Києві (Безаковська № 8).

Ціна 10 коп.